

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 34 (2009)

Εικόνες της πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα, 1988-2005 : το πολιτικό ενδιαφέρον και ο μύθος του (απο)πολιτικοποιημένου "Ελληνα"

Γιώργος Διακουμάκος

doi: [10.12681/hpsa.14487](https://doi.org/10.12681/hpsa.14487)

Copyright © 2017, Γιώργος Διακουμάκος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Διακουμάκος Γ. (2017). Εικόνες της πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα, 1988-2005 : το πολιτικό ενδιαφέρον και ο μύθος του (απο)πολιτικοποιημένου "Ελληνα". *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 34, 92-121.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.14487>

ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1988-2005.
ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΚΑΙ Ο ΜΥΘΟΣ
ΤΟΥ (ΑΠΟ)ΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΜΕΝΟΥ «ΕΛΛΗΝΑ»

Γιώργος Διακουμάκος*

Το άρθρο εξετάζει τις αλλαγές που έγιναν στη δόξωση πολιτικού ενδιαφέροντος στην Ελλάδα κατά την τελευταία εικοσαετία σύμφωνα με τα εμπειρικά στοιχεία ερευνών του 1988 (ΕΚΚΕ) και του 2005 (Πανεπιστήμιο Αθηνών). Ενώ φαινομενικά επιβεβαιώνεται ότι το ενδιαφέρον για την πολιτική έχει πέσει σε πολύ χαμηλά επίπεδα, προσεκτική ανάλυση της ανοικτής ερώτησης σχετικά με το γιατί ενδιαφέρει ή δεν ενδιαφέρει η πολιτική δείχνει ότι στην ελληνική πολιτική κουλτούρα έχουν συντελεστεί βαθιές αλλαγές που ξεπερνούν το ζήτημα του «υψηλού» ή «χαμηλού» ενδιαφέροντος: τα άτομα που υποστηρίζουν στις μέρες μας ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική το κάνουν με βαθύτερα «πολιτικό» σκεπτικό απ' ό,τι το 1988, ενώ η μαζικά διαδεδομένη αδιαφορία για την πολιτική δεν οφείλεται τόσο σε παθητικές στάσεις όσο στην απογοήτευση από το πολιτικό σύστημα όπως έχει σήμερα.

Έχουν περάσει 20 χρόνια από την εποχή που πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες συστηματικές μελέτες της ελληνικής «πολιτικής κουλτούρας», με βάση τις έρευνες του ΕΚΚΕ το 1985 και το 1988.¹ Η πρώτη έγινε σε συνεργασία με αντίστοιχα ιδρύματα της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της Ιταλίας, και φιλοδοξούσε να προβεί σε συγκριτική μελέτη της πολιτικής κουλτούρας στη Νότια Ευρώπη. Σύμφωνα με τα στοιχεία της φάνηκε πως οι Έλληνες χαρακτη-

* Ο Γιώργος Διακουμάκος είναι υποψήφιος διδάκτορας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο γράφων επιθυμεί να ευχαριστήσει τη Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα για τις παρατηρήσεις της που συνέβαλαν στην τελική μορφή αυτού του άρθρου.

1. Η έρευνα του 1985 παρουσιάζεται αναλυτικά στα *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 69Α, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1988 και *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 75Α, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1990.

ρίζονται από πολύ υψηλά ποσοστά πολιτικού ενδιαφέροντος, σαφώς μεγαλύτερα από εκείνα των άλλων χωρών της Νότιας Ευρώπης και συγκρίσιμα με ορισμένα βορειοευρωπαϊκών χωρών.² Η δεύτερη, του 1988 –στην οποία έρχεται ως follow up η έρευνα για τις «Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας»³ στα πλαίσια της οποίας εντάσσεται το παρόν άρθρο– έγινε σε συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία Ισότητας και εξετάζε ειδικότερα την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών.⁴ Εκ πρώτης όψεως επιβεβαίωσε τις παρατηρήσεις της έρευνας του 1985 περί του εντυπωσιακά υψηλού βαθμού «πολιτικότητας» των Ελλήνων. Η έρευνα του 1988, ωστόσο, πρωτοτύπησε ως προς το ότι η πολιτική συμμετοχή και η συμμετοχική προδιάθεση δεν μετρήθηκαν μόνο με τις καθιερωμένες κλειστές ερωτήσεις της διεθνούς βιβλιογραφίας· περιλάμβανε και μια ανοιχτή ερώτηση που ζητούσε από τους ερωτώμενους να εξηγήσουν γιατί τους ενδιαφέρει ή δεν τους ενδιαφέρει η πολιτική. Παρά τον αδόκιμο χαρακτήρα της, η ερώτηση αυτή, μέσω των απαντήσεων που επιλέχθηκαν, αποτελεί στοιχείο ενδεικτικό της συμμετοχικής προδιάθεσης και παρέχει ποιοτικά δεδομένα που διαφεύγουν από μια κλειστή ερώτηση. Με βάση τα ευρήματα από εκείνη την ερώτηση, η Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα διατύπωσε την υπόθεση ότι η μαζικότητα της δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος στην Ελλάδα δεν συνεπάγεται αναγκαστικά και την ύπαρξη «πολιτικών» κέντρων, με την έννοια της αντίληψης της πολιτικής στη δημόσια διάστασή της.⁵ Μεγάλο μέρος των ερωτώμενων που στην κλειστή ερώτηση δήλωσαν ότι ενδιαφέρονται πολύ ή αρκετά για την πολιτική, στην

2. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται στο Π. Καφετζής, «Ευρωπαϊκός Νότος: σε αναζήτηση του πολίτη και της πολιτικής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 69Α, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1988.

3. Συγκεκριμένα ο πλήρης τίτλος της έρευνας είναι «Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας: διερεύνηση της εξέλιξης των διαφορών στην ιδεολογική τοποθέτηση και πολιτική συμπεριφορά ανάλογα με το φύλο στις νέες κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες». Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο τμήμα ΠΕΔΔ του ΕΚΠΑ στα πλαίσια του έργου Πυθαγόρας II. Την ερευνητική ομάδα αποτέλεσαν οι: Μ. Παντελίδου-Μαλούτα (επιστημονική υπεύθυνος), τα μέλη ΔΕΠ Ηλ. Νικολακόπουλος και Κ. Δοξιάδης, η μεταδιδακτορική ερευνήτρια Μ. Κακεπάκη, οι υποψήφιοι διδάκτορες Άν. Νικολάου και Γ. Διακουμάκος και οι νέοι ερευνητές Ελ. Τσιδεμιάδου και Φ. Γεωργακόπουλος. Το έργο συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από εθνικούς πόρους (ΕΠΕΑΕΚ II).

4. Βλ. Ηλ. Νικολακόπουλος - Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών*, ΕΚΚΕ/ΓΓΙ, Αθήνα 1988 και Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και Πολιτική*, Gutenberg, Αθήνα 1992.

5. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 75Α, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1990.

ανοιχτή ερώτηση εξέφρασαν απόψεις που υποδύλωναν πως η πολιτική τους ενδιέφερε είτε με βάση αυστηρά ατομοκεντρικά κίνητρα, που παραπέμπουν στην ύπαρξη πελατειακών σχέσεων, είτε πως την αντιμετώπιζαν ως ένα θέαμα στο οποίο δεν μετείχαν οι ίδιοι.

Παρά την έλλειψη εμπειρίας που κατ' ανάγκη χαρακτήριζε τη μελέτη της πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο, οι δύο έρευνες του ΕΚΚΕ ήταν πρωτοποριακές και χάρη σ' αυτές σχηματίστηκε μια σχετικά ακριβής εικόνα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας κατά τη δεκαετία του 1980. Στη συνέχεια όμως δεν πραγματοποιήθηκε καμία μελέτη που να εξετάζει σε αντίστοιχο βάθος την ελληνική πολιτική κουλτούρα και την εξέλιξή της. Εξαίρεση αποτελεί η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα [European Social Survey]⁶ η οποία όμως, λόγω της υποχρέωσης συγκρισιμότητας των στοιχείων, παρουσίασε ορισμένες αδυναμίες στο ελληνικό της σκέλος.⁷ Επιπλέον, δεν αποτελεί *per se* μελέτη πολιτικής κουλτούρας.⁸ Υπάρχουν βεβαίως και οι μεμονωμένες μετρήσεις που έγιναν από εταιρίες δημοσκοπήσεων και οι οποίες, μαζί με την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, δείχνουν πως το πολιτικό ενδιαφέρον στην Ελλάδα έχει πέσει σε πολύ χαμηλά επίπεδα, ενώ γενικά φαίνεται πως υπάρχει μια απορριπτική στάση απέναντι στην πολιτική.⁹ Παρόλα αυτά λείπει μια συστηματική μελέτη που να εξετάζει αν και σε ποιο βαθμό συμβαίνει αυτό, με ποιον τρόπο εκφράζεται ή ποιες ομάδες αφορά περισσότερο. Λείπει δηλαδή μια συνολική μελέτη της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτού-

6. Τα στοιχεία των δύο πρώτων γύρων για όλες τις χώρες που συμμετέχουν υπάρχουν διαθέσιμα στο διαδίκτυο στη σελίδα του ESS στο <http://ess.nsd.uib.no>. Όσον αφορά το ελληνικό σκέλος, υπάρχουν αναλυτικοί πίνακες του πρώτου γύρου μαζί με μια συνοπτική παρουσίαση στο www.ekke.gr/ess.

7. Για παράδειγμα, είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως προκύπτει από τα πρωτογενή στοιχεία του πρώτου γύρου του ESS, το 34,9% όσων είχαν ψηφίσει στις βουλευτικές εκλογές αρνήθηκαν να απαντήσουν ποιο κόμμα ψήφισαν, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατο να γίνει οποιαδήποτε στάθμιση. Επιπλέον, ο τρόπος με τον οποίο προβλήθηκε αυτή η έρευνα από τα μέσα ενημέρωσης, παρουσιάζοντας ανεπεξέργαστα μερικά από τα πιο εντυπωσιακά στοιχεία και δίνοντας πρόχειρες ερμηνείες, είχε σημαντικότερη συνεισφορά στον αποπροσανατολισμό του κοινού.

8. Οι πρώτες ενδιαφέρουσες αναλύσεις αναφορικά με την πολιτική κουλτούρα δημοσιεύτηκαν στο Π. Καρετζής - Θ. Μαλούτας - Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS)*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2007.

9. Πάντως οι πρώτες σχετικές τάσεις παρατηρήθηκαν ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Βλ. Π. Καρετζής, «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα. Πολιτική αποξένωση και ανάμιξη στην πολιτική. Μια ασύμβατη σχέση;», στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994.

ρας, παρότι οι διάφοροι μεμονωμένοι δείκτες που εξετάστηκαν σε κάποιες μετρήσεις –χωρίς να αρκούν από μόνοι τους– προσφέρουν χρήσιμες επιμέρους ενδείξεις.¹⁰

Επιπλέον, υπάρχει ζήτημα μεθοδολογίας με την ανεπιφύλακτη χρήση των ερευνών γνώμης με ερωματολογία που συχνά χρησιμοποιούνται λες και μετράνε αντικειμενικά την πραγματικότητα. Δεν είναι σκόπιμο να περιγραφούν εδώ οι σχετικές κριτικές,¹¹ επισημαίνεται όμως πως η χρήση εμπειρικών στοιχείων πρέπει να γίνεται με ιδιαίτερη προσοχή και εντός ενός θεωρητικού πλαισίου: γι' αυτό άλλωστε δίδεται εδώ τέτοια έμφαση στην ανοιχτή ερώτηση η οποία, ως μέθοδος, έχει αρκετά κοινά με τις ημι-δομημένες προσωπικές συνεντεύξεις.

Η έρευνα για τις «Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας» στόχευε, ανάμεσα σε άλλα, να εξετάσει την ελληνική πολιτική κουλτούρα και την εξέλιξή της από το 1988. Στο παρόν κείμενο εξετάζεται ειδικότερα το πολιτικό ενδιαφέρον με ιδιαίτερη έμφαση στις διαφορές ανάλογα με το φύλο. Βεβαίως οι κάθε είδους συγκρίσεις επιμέρους μεταβλητών επιβάλλουν ιδιαίτερη προσοχή, καθώς μάλιστα γίνεται αποδεκτό ότι η ελληνική κοινωνία του 2005¹² δεν είναι ίδια με εκείνη του 1988. Οι κοινωνικοοικονομικές και ευρύτερες πολιτισμικές συνθήκες έχουν αλλάξει αισθητά στο μεσοδιάστημα, σε σημείο που θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η άκριτη σύγκριση της Ελλάδας του 2005 με εκείνη του 1988 έχει εξίσου μεγάλα προβλήματα με τη σύ-

10. Αξιοσημείωτη εξαίρεση αποτελεί η διδακτορική διατριβή της Irene Martín Cortés όπου γίνεται συγκριτική μελέτη του πολιτικού ενδιαφέροντος στην Ελλάδα και την Ισπανία. Βλ. Ir. Martín Cortés, *Significados y orígenes del interés por la política en dos nuevas democracias: España y Grecia*, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, Μαδρίτη 2004. Μια σύνοψη, πιο προσιτή στο ελληνικό κοινό, είναι το Ir. Martín Cortés, *Contending explanations about interest in politics in two new democracies: Greece and Spain* (διαθέσιμο στο http://www.lse.ac.uk/collections/hellenicObservatory/pdf/2nd_Symposium/Irene_Martin_paper.pdf).

11. Βλ. Χ. Λυριτζής, «Μεθοδολογικά ζητήματα στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 75Α, σ. 63-66, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1990· Μ. Παντελίδου-Μαλοΐτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις», *ό.π.*, σ. 21-29· Β. Βαδία, *Κουλτούρα και πολιτική*, Πατάκης, Αθήνα 1995, σ. 67-83· Π. Μπουρντιέ, «Η κοινή γνώμη δεν υπάρχει», στο Π. Μπουρντιέ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Στάχυ, Αθήνα 1999. Το ζήτημα της μεθόδου και το πώς θα ξεπεραστούν οι εγγενείς αδυναμίες των εμπειρικών ερευνών είναι ιδιαίτερα κρίσιμο.

12. Η εμπειρική έρευνα στα στοιχεία της οποίας βασίζεται αυτό το άρθρο, όπως και όλη η έρευνα για τις «Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας», πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 2005 από την Opinión σε πανελλαδικό δείγμα 1.000 γυναικών και 600 ανδρών, σταθμισμένο ως προς την ηλικία.

γκριση της Ελλάδας με μια άλλη χώρα. Προφανώς τα στοιχεία της έρευνας πρέπει να εξεταστούν προσεκτικά και σε βάθος, χωρίς να γίνει αποδεκτό τίποτα ως αυτονόητο, και να καταβληθεί προσπάθεια να βρεθούν οι βαθύτερες ερμηνείες και οι αιτιακές σχέσεις, αντί για τον επιφανειακό εντυπωσιασμό από τους αριθμούς. Άλλωστε,

«εάν δεχτούμε ως δεδομένο/αυτονόητο ότι η συγκεκριμένη ιστορική εμπειρία ωθεί τους “Ελληνες” σε χαμηλά επίπεδα πολιτικού ενδιαφέροντος, χωρίς να αμφισβητούμε: α) τη γενικευτική κατηγορία “Ελληνες,” β) εάν αυτό που μετράμε είναι πράγματι το επίπεδο έντασης πολιτικού ενδιαφέροντος, και γ) την ίδια την έννοια του πολιτικού ενδιαφέροντος, θα έχουμε απλώς συμβάλει στην αναπαραγωγή ενός στερεότυπου περί του αποπολιτικοποιημένου “Ελληνα”».¹³

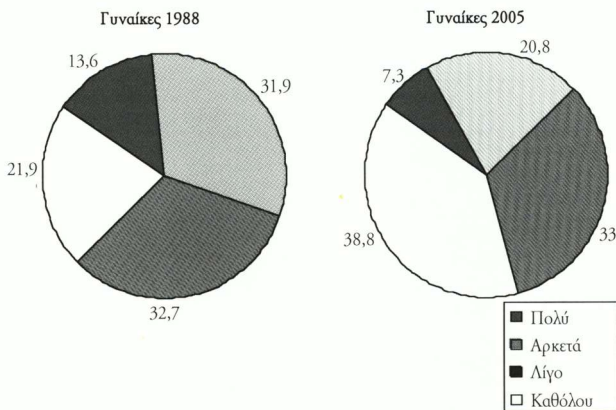
I

Οι απαντήσεις στην ερώτηση σχετικά με το *πόσο ενδιαφέρει η πολιτική* φαίνεται να επιβεβαιώνουν τις υπόλοιπες μετρήσεις και τη γενική αίσθηση ότι το πολιτικό ενδιαφέρον βρίσκεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Το 1988 το 45,5% των γυναικών υποστήριξε ότι ενδιαφέρεται πολύ ή αρκετά για την πολιτική, ποσοστό που το 2005 έπεσε στο 28,1%. Στους άνδρες η πτώση είναι κάπως μικρότερη, από 61,5% το 1988 σε 47,2% το 2005, αλλά όχι λιγότερο εντυπωσιακή αφού, αντίθετα από τις γυναίκες, το ποσοστό μειώνεται σχεδόν αποκλειστικά από την κατηγορία «πολύ» ενδιαφέρον. Ανάλογα, το ποσοστό των ατόμων που δηλώνουν ότι δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την πολιτική έχει αυξηθεί: για τους άνδρες έχει φτάσει από 15% το 1988 σε 23,8% το 2005, ενώ για τις γυναίκες έχει σχεδόν διπλασιαστεί, από 21,9% σε 38,8%.

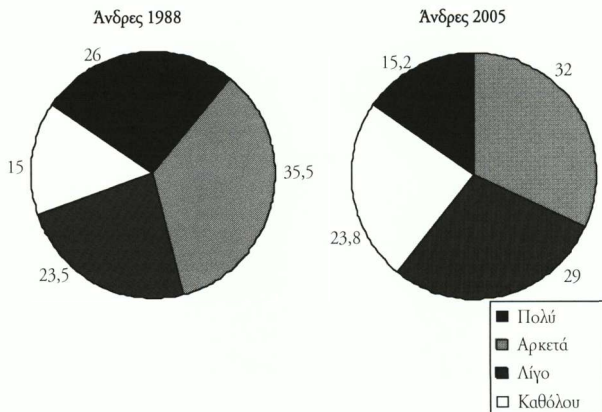
Αυτή η μείωση στη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος επιβεβαιώνεται και από άλλους δείκτες, όπως είναι τα αισθήματα απέναντι στην πολιτική. Ζητήθηκε από τους ερωτώμενους να επιλέξουν έως *δύο αισθήματα που τους προσενεί η πολιτική* ανάμεσα σε οκτώ, τέσσερα από τα οποία ήταν στον ένα ή τον άλλο βαθμό θετικά και υπόλοιπα αρνητικά. Συγκεκριμένα οι προσφερόμενες επιλογές ήταν για τα θετικά: ενδιαφέρον, επιθυμία συμμετοχής, ενθουσιασμός και φανατισμός, και για τα αρνητικά: δυσπιστία, απογοήτευση, αδι-

13. Παράφραση από το Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις», *ό.π.*, σ. 36-37, όπου αναφέρεται στο στερεότυπο του υπερπολιτικοποιημένου Έλληνα του 1988.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

αφορία και απδία. Το 1988 τα θετικά αισθήματα συγκέντρωσαν 30,6% στις γυναίκες και 37,6% στους άνδρες, ενώ τα αρνητικά 56,7% στις γυναίκες και 48,4% στους άνδρες. Το 2005 τα θετικά αισθήματα αφορούν πια μια μικρή μειονότητα της τάξης του 11,7% των γυναικών και του 19,4% των ανδρών. Αντίθετα, τα αρνητικά αισθήματα κυριαρχούν στα τρία τέταρτα των γυναικών και στα δύο τρίτα των ανδρών. Ενδεικτικό είναι ότι ενώ η «δυσπιστία» το 1988 επιλέγονταν από περίπου το ένα τέταρτο των ερωτώμενων, σήμερα επιλέγεται από περισσότερους από τους μισούς ερωτώμενους, γυναίκες ή άνδρες.

Πέρα από αυτή τη γενικότερη εικόνα του μειωμένου πολιτικού ενδιαφέροντος και την αύξηση των αρνητικών συναισθημάτων απέναντι στην πολιτική, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επίδραση μεταβλητών όπως η ηλικία ή η ιδεολογία καθώς και η διερεύνηση της υπόθεσης ότι η επίδραση αυτή έχει μεταβληθεί στο διάστημα 1988-2005. Το 1988 η ιδεολογική αναφορά των ερωτώμενων είχε σαφέστατη σχέση με το πολιτικό ενδιαφέρον που εκδήλωναν. Πιο συγκεκριμένα, η αριστερή ταυτότητα –τουλάχιστον έτσι όπως μετρείται με τον ιδεολογικό αυτοπροσδιορισμό των ερωτώμενων ως «μάλλον αριστερών», «μάλλον κεντρώων» ή «μάλλον δεξιών»– είχε θετική συσχέτιση με το ενδιαφέρον για την πολιτική, αντίθετα με τη δεξιά ταυτότητα. Το 62,7% των γυναικών που δήλωναν «μάλλον αριστερές» ενδιαφέρονταν πολύ ή αρκετά για την πολιτική, έναντι του 49,3% των κεντρώων και του 41,7% των δεξιών. Αντίστοιχα στους άνδρες, το 76,8% των αριστερών εκδήλωναν πολύ ή αρκετό ενδιαφέρον για την πολιτική, έναντι του 60,6% των κεντρώων και του 56,4% των δεξιών. Κατά τον ίδιο τρόπο, όσο πιο δεξιά τοποθετούνταν οι ερωτώμενοι/ες, τόσο πιθανότερο ήταν να απαντήσουν ότι δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την πολιτική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ενδιαφέρονται (πολύ & αρκετά) για την πολιτική κατά πολιτική αυτοτοποθέτηση (%)

	<i>Γυναίκες</i>		<i>Άνδρες</i>	
	1988	2005	1988	2005
Μάλλον αριστεροί	62,7	41,7	76,8	64,3
Μάλλον κεντρώοι	49,3	30,0	60,6	45,6
Μάλλον δεξιοί	41,7	32,0	56,4	55,5
Όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα	27,7	16,8	37,7	31,3
Σύνολο	45,5	28,1	61,5	47,2

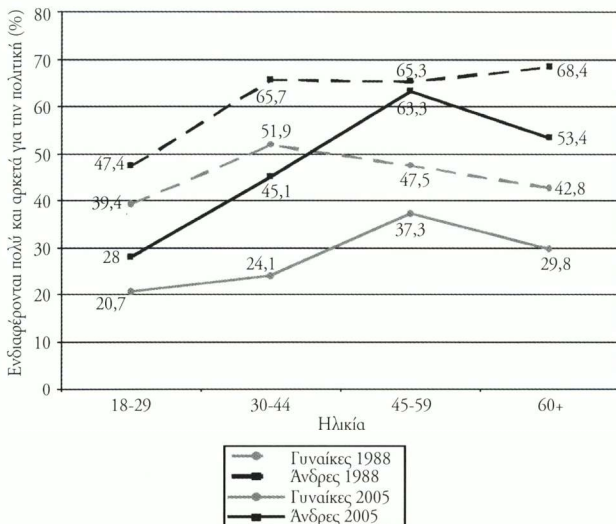
Στην τρέχουσα έρευνα όμως η εικόνα είναι ελαφρώς διαφορετική. Βεβαίως, όσοι και όσες αυτοπροσδιορίζονται ως μάλλον αριστεροί συνεχίζουν να χαρακτηρίζονται από υψηλότερο πολιτικό ενδιαφέρον σε σχέση με τους κεντρώους και τους δεξιούς. Αλλά οι διαφορές είναι κάπως μειωμένες: από τις μάλλον αριστερές γυναίκες, το 41,7% ενδιαφέρεται πολύ ή αρκετά για την πολιτική, έναντι του 30% των κεντρώων και του 32% των δεξιών. Στους άνδρες τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 64,3% μεταξύ των αριστερών, 45,6% μεταξύ των κεντρώων και 55,5% μεταξύ των δεξιών. Επιπλέον πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι αυτό συμβαίνει σε συνθήκες γενικής μείωσης της δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος, το οποίο μάλιστα φαίνεται πως αναλογικά έχει μειωθεί περισσότερο στους «μάλλον αριστερούς». Χαρακτηριστικό είναι ότι οι μάλλον αριστερές γυναίκες του 2005, που είναι η κατηγορία γυναικών με την μαζικότερη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος σήμερα, δηλώνει υψηλό πολιτικό ενδιαφέρον σε ποσοστό ίσο με τις δεξιές γυναίκες του 1988. Αυτό όμως που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι ότι η ιδεολογία παύει να λειτουργεί ως ένα συνεχές, όπου όσο πιο αριστερά τοποθετείται κάποιος ή κάποια τόσο περισσότερο ενδιαφέρεται για την πολιτική. Έτσι οι ερωτώμενοι που τοποθετούνται στη Δεξιά εκδηλώνουν μεγαλύτερο πολιτικό ενδιαφέρον από τους κεντρώους αντίθετα με ό,τι παρατηρήθηκε το 1988.¹⁴ Τέλος, ακόμη και η αριστερή ταυτότητα που φαίνεται να ξεχωρίζει από τις άλλες, δεν διαφοροποιεί σημαντικά το ποσοστό όσων απαντούν ότι δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την πολιτική, τουλάχιστον για τις γυναίκες, όπου το ποσοστό των μάλλον αριστερών γυναικών που δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την πολιτική είναι περίπου ίσο με το αντίστοιχο ποσοστό των δεξιών. Το γεγονός ότι η ιδεολογία επιδρά με διαφορετικό τρόπο σήμερα, καθώς και ότι η επίδρασή της είναι λιγότερο σημαντική –κάτι που άλλωστε δεν παρατηρείται μόνο για το πολιτικό ενδιαφέρον– υποδηλώνει ότι έχει αλλάξει η έννοια της κάθε ιδεολογικής ταυτότητας, έτσι που οι «αριστεροί/ες», οι «κεντρώοι/ες», οι «δεξιοί/ες» του σήμερα να μην είναι ίδιοι με εκείνους της δεκαετίας του 1980.¹⁵

Διαφορετική είναι και η επίδραση της ηλικίας και του φύλου. Όπως φαί-

14. Πρέπει να σημειωθεί ότι, τουλάχιστον σε έναν βαθμό, αυτό μπορεί να σχετίζεται με την πολιτική συγκυρία την περίοδο διεξαγωγής της εμπειρικής έρευνας. Το γεγονός, δηλαδή, ότι στα τέλη του 2005 βρισκόταν στην κυβέρνηση η Νέα Δημοκρατία ενδέχεται να επέδρασε θετικά στο πολιτικό ενδιαφέρον των Δεξιών. Είναι ευνόμο πως, αντίστοιχα το 1988, ενδέχεται να επηρέαστηκε θετικά το πολιτικό ενδιαφέρον των κεντρώων.

15. Το ίδιο υποστηρίζει και η Μ. Κακεπάκη «Μεταβολές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα 1988-2005», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, 2006, σ. 119.

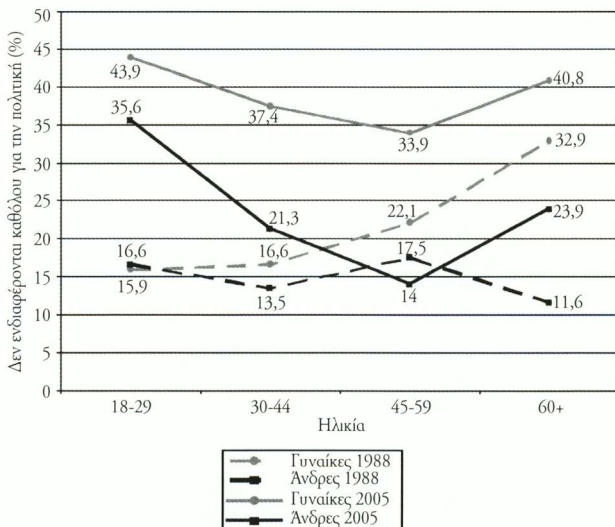
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

νεται από τα Διαγράμματα 3 και 4, στην έρευνα του 1988 οι απαντήσεις γυναικών και ανδρών βρίσκονταν πολύ κοντά στις μικρές ηλικίες και παρουσίαζαν σημαντικές διαφορές στις μεγάλες. Αυτό μάλιστα επέτρεπε την αναφορά σε μεγαλύτερες διαφυλετικές ομοιότητες στη νεότερη κατηγορία ηλικιών απ' ό,τι ενδοφυλετικές μεταξύ νέων και ηλικιωμένων γυναικών, κάτι που συνέβαλε στην αμφισβήτηση της αναφοράς σε κάποια υποτιθέμενη «γυναικεία πολιτική υποκουλτούρα».¹⁶ Η παρατήρηση αυτή είχε δημιουργήσει την υπόθεση ότι αναμενόταν περαιτέρω άμβλυση των διαφορών ανάλογα με το φύλο με τον χρόνο, κάτι που όμως δεν επιβεβαιώνεται με βάση τα στοιχεία του 2005. Αντίθετα φαίνεται πως οι διαφορές έχουν αυξηθεί, έστω και οριακά, σε σχέση με το 1988, τουλάχιστον έτσι όπως μετριοούνται με τις

16. Βλ. σχετικά Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και Πολιτική*, ό.π. και ιδίως σ. 56-72.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

συγκεκριμένες ερωτήσεις.¹⁷ Για παράδειγμα, ενώ το 1988 το 15% των ανδρών δήλωνε ότι δεν ενδιαφέρεται καθόλου για την πολιτική έναντι του 21,9% των γυναικών (διαφορά 6,9 ποσοστιαίων μονάδων), το 2005 τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 23,9% για τους άνδρες και 38,8% για τις γυναίκες (διαφορά 14,9 ποσοστιαίων μονάδων). Επιπλέον έχει αλλάξει ριζικά η ηλικιακή καμπύλη για κάθε φύλο. Το 1988 είναι προφανές ότι οι νεότερες γυναίκες ενδιαφέρονταν περισσότερο για την πολιτική από τις ηλικιωμένες, και ιδιαίτερα στις ηλικίες 30-44 όπου το 51,9% υποστήριζε ότι ενδιαφέρεται πο-

17. Το ευρύτερο ζήτημα σχετικά με το πώς έχει αλλάξει η συνείδηση φύλου αναλύεται στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Κρατικός φεμινισμός, πολιτικές για την έμφυλη ανισότητα και κοινωνικές αντιλήψεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 29, 2007, καθώς και στο αδημοσίευτο κείμενο εργασίας Μ. Παντελίδου-Μαλούτα - Μ. Κακεπάκη, *Κείμενο εργασίας 3: Αντιλήψεις για την έμφυλη ανισότητα*, Αθήνα 2006.

λύ ή αρκετά για την πολιτική, έναντι 39,4% των γυναικών 18-29 ετών, 47,5% των γυναικών 45-59 ετών και 42,8% για τις γυναίκες άνω των 60. Το ποσοστό των γυναικών που δεν ενδιαφέρονταν καθόλου για την πολιτική αυξανόταν σταθερά με την ηλικία: 15,9% για τις ηλικίες 18-29, 16,6% για τις γυναίκες 30-44 ετών, 22,1% για τις 45-59, και έφτανε στο 32,9% για τις γυναίκες άνω των 60. Αντίθετα, το 2005 οι νέες γυναίκες είναι πιο αδιάφορες για την πολιτική. Μόλις το 20,7% των γυναικών μεταξύ 18 και 29 ετών απαντάει ότι ενδιαφέρεται πολύ ή αρκετά για την πολιτική, ποσοστό πολύ μικρότερο ακόμη και από εκείνο των ηλικιωμένων, που βρίσκεται στο 29,8%. Οι γυναίκες που ενδιαφέρονται περισσότερο για την πολιτική είναι οι μέσης ηλικίας και συγκεκριμένα η κατηγορία μεταξύ 45 και 59 ετών, η οποία και εκδηλώνει πολύ ή αρκετό πολιτικό ενδιαφέρον σε ποσοστό 37,3%.

Παρόμοια μορφή έχει και η καμπύλη πολιτικού ενδιαφέροντος για τους άνδρες, με τη διαφορά ότι αυτοί συγκεντρώνουν υψηλότερα ποσοστά πολιτικού ενδιαφέροντος. Πάλι οι νέοι 18-29 ετών είναι εκείνοι που ενδιαφέρονται λιγότερο μαζικά για την πολιτική ενώ το ποσοστό που απαντά ότι ενδιαφέρεται πολύ ή αρκετά για την πολιτική, το 28% δηλαδή, είναι σημαντικά μικρότερο από το 53,4% των ηλικιωμένων. Οι άνδρες που ενδιαφέρονται περισσότερο για την πολιτική ανήκουν επίσης στην κατηγορία 45-59 ετών, με ποσοστό 63,3% να απαντά ότι ενδιαφέρεται πολύ ή αρκετά. Πρέπει να παρατηρηθεί ότι αυτή η κατανομή στους άνδρες είναι σύμφωνη με τις παρατηρήσεις της κλασικής βιβλιογραφίας,¹⁸ αντίθετα με ό,τι παρατηρήθηκε το 1988. Τότε, το πολιτικό ενδιαφέρον στους άνδρες αυξάνονταν με την ηλικία, με αποτέλεσμα εκείνοι που ενδιαφέρονταν περισσότερο για την πολιτική να είναι οι ηλικιωμένοι. Αυτό το φαινόμενο βρισκόταν σε αντίθεση με τα συνήθως ισχύοντα: έχει παρατηρηθεί ότι η μεγάλη ηλικία αποτελεί συνήθως ανασταλτικό παράγοντα στην εκδήλωση τέτοιου ενδιαφέροντος. Έτσι, το 2005 η ηλικιακή καμπύλη των ανδρών μοιάζει να «κανονικοποιείται».

Το πιο σημαντικό όμως που προκύπτει από την επίδραση της ηλικίας είναι η σημασία της «πολιτικής γενιάς».¹⁹ Αυτή έχει την έννοια των κοινών βιωμάτων μιας γενιάς που χαράσσονται στη φυσιογνωμία της και, παρά τις

18. Βλ. για παράδειγμα A. Campbell κ.ά., *The American Voter*, Wiley, Νέα Υόρκη 1960, και D. Butler - D. Stokes, *Political Change in Britain*, MacMillan, Λονδίνο 1975.

19. Για την έννοια της «πολιτικής γενιάς» στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας*, Gutenberg, Αθήνα 1987, σ. 87-92. Στη διεθνή βιβλιογραφία, κλασικό παραμένει το R. Inglehart, *The Silent Revolution in Europe*, Princeton University Press, Princeton 1977.

αλλαγές που οφείλονται στη συγκυρία ή τη θέση στον «κύκλο της ζωής»,²⁰ καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό τη συμπεριφορά των ατόμων που ανήκουν σε αυτή σε όλη τους τη ζωή. Βέβαια το πολιτικό κλίμα πάντα επηρεάζει σε κάποιο βαθμό τη συμπεριφορά των ατόμων ανεξαρτήτως της ηλικίας τους, αλλά η επίδρασή του είναι καθοριστική στο επίπεδο των στάσεων κατά τη διάρκεια της πολιτικής κοινωνικοποίησης στα εφηβικά τους χρόνια, ιδίως μάλιστα αν συνδέεται με ακραίες συνθήκες και εμπειρίες. Έτσι το 2005 παρατηρείται ότι η κατηγορία με τη μαζικότερη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος, τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες, είναι οι μεσήλικες 45-59 ετών. Δέκα επτά χρόνια νωρίτερα, οι γυναίκες με το μεγαλύτερο πολιτικό ενδιαφέρον ήταν εκείνες στις ηλικίες μεταξύ 30 και 44 ετών, δηλαδή ακριβώς οι γυναίκες που σήμερα ανήκουν στην κατηγορία 45-59. Πρόκειται για τη γενιά που θα μπορούσε να ονομαστεί «γενιά της Μεταπολίτευσης» ή, με πιο έντονη ιδεολογική φόρτιση, «γενιά του Πολυτεχνείου», η γενιά που κοινωνικοποιήθηκε την περίοδο της χούντας και τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Φαίνεται πως αυτή η ομάδα, τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες, χαρακτηρίζεται διαχρονικά από συγκριτικά υψηλότερο βαθμό πολιτικού ενδιαφέροντος σε σχέση με τις άλλες ηλικιακές ομάδες, δεδομένων των αναλογιών.²¹ Μάλιστα, όσον αφορά τις γυναίκες αυτής της ηλικιακής ομάδας έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης ήταν περίοδος έντονων διεκδικήσεων που ακολουθήθηκαν από σημαντικές κατακτήσεις κατά τη δεκαετία του 1980.²²

Με βάση αυτή τη συνοπτική παρουσίαση είναι ήδη φανερό πως είναι προβληματικό να γενικευτούν ανεπιφύλακτα τα αποτελέσματα της έρευνας με σημείο αναφοράς το σύνολο του πληθυσμού. Το «χαμηλό» πολιτικό εν-

20. Είναι γνωστό ότι η πολιτική συμπεριφορά επηρεάζεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε ηλικίας και των ρόλων που αυτή συνεπάγεται. Για μια συνοπτική παρουσίαση της σχέσης ηλικίας και πολιτικής συμπεριφοράς, βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, Σάκκουλας, Αθήνα 1993, σ. 49-67.

21. Σ' αυτό το σημείο συμφωνεί και η στατιστική ανάλυση της Martín Cortés, σύμφωνα με την οποία τα άτομα που κοινωνικοποιήθηκαν κατά την περίοδο της χούντας έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να εκδηλώσουν υψηλό πολιτικό ενδιαφέρον απ' ό,τι αυτά που κοινωνικοποιήθηκαν μετά το 1982, αφού είχε σταθεροποιηθεί η δημοκρατία. Βλ. Ir. Martín Cortés, *Contending Explanations...*, ό.π., σ. 8-10.

22. Αν και, σύμφωνα με μια ριζοσπαστική φεμινιστική θεώρηση, αυτές οι κατακτήσεις είναι δυνατό να θεωρηθούν σχεδόν αδιάφορες ή ακόμη και ζημιόγones. Για αυτό το ζήτημα, βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Κρατικός φεμινισμός, πολιτικές για την έμφυλη ανισότητα και κοινωνικές αντιλήψεις», ό.π.

διαφέρον δεν αφορά όλα τα άτομα εξίσου. Η μέση ηλικία, το ανδρικό φύλο, το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο²³ και η αριστερή ταυτότητα είναι χαρακτηριστικά που συνοδεύονται από υψηλότερο πολιτικό ενδιαφέρον. Αντίθετα, άτομα νεαρής ηλικίας, μεγάλης ηλικίας, συγκεκριμένες κατηγορίες γυναικών και οι λιγότερο μορφωμένοι μοιάζουν να είναι πιο περιθωριοποιημένοι. Οι διαφορές ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες είναι τόσο σημαντικές ώστε μάλλον θα πρέπει να αναφέρεται κανείς περισσότερο σε μια πολλαπλότητα πολιτικών υποκουλτούρων, που συνυπάρχουν στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας, παρά σε μια ενιαία και αδιαφοροποίητη ελληνική πολιτική κουλτούρα. Αυτό δεν σημαίνει φυσικά ότι είναι αδύνατες ή αδόκιμες οι αναφορές στην «ελληνική πολιτική κουλτούρα», η οποία διακρίνεται με βάση διάφορα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, αρκεί να έχουμε υπόψη ότι αυτή είναι σύνθετη και εκφράζεται με αλλιώτικο τρόπο από κάθε κοινωνική ομάδα.

Ωστόσο, σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως, παρά τις διαφορές μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών, το πολιτικό ενδιαφέρον έχει γενικά μειωθεί σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνεται και από άλλους δείκτες που μετράνε την ένταση της πολιτικής συμμετοχής.²⁴ Με μια βιαστική ανάγνωση δημιουργείται η εντύπωση πως η αδιαφορία για την πολιτική αναδεικνύεται σε κυρίαρχο χαρακτηριστικό της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Τα πράγματα όμως δεν είναι τόσο απλά. Από τις κλειστές ερωτήσεις προκύπτουν κάποιες αντιφάσεις που δημιουργούν υποψίες ότι οι αλλαγές από το 1988 είναι πολύ πιο σύνθετες από μια απλή μείωση του πολιτικού ενδιαφέροντος. Αυτές οι αντιφάσεις προκύπτουν από τη μείωση της διάδοσης της αντίληψης σχετικά με το ακατανόητο της πολιτικής καθώς και από την αίσθηση της επίδρασης των πολιτικών αποφάσεων στην καθημερινή ζωή.

Το 1988, περίοδος κατά την οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι από μια άποψη οι πολίτες ήταν πολύ περισσότερο «πολιτικοποιημένοι» απ' ό,τι σήμερα, το 73,9% των γυναικών και το 58,5% των ανδρών συμφώνησαν (μάλ-

23. Σύμφωνα με τα εμπειρικά στοιχεία, η επίδραση του μορφωτικού επιπέδου δεν έχει αλλάξει από το 1988: το υψηλό μορφωτικό επίπεδο συνεχίζει να σχετίζεται θετικά με το πολιτικό ενδιαφέρον.

24. Αναλύονται σε αδημοσίευτα κείμενα εργασίας που γράφτηκαν στο πλαίσιο της έρευνας για τις «Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας» και συγκεκριμένα στο Μ. Κακεπάκη, *Κείμενο εργασίας 1: Πολιτική επικοινωνία και πολιτική συμμετοχή*, Αθήνα 2006, και, της Ι. Διάς, *Κείμενο εργασίας 2: Ιδεολογία, κομματικές ταυτίσεις και αίσθημα πολιτικής αναποτελεσματικότητας*, Αθήνα 2006.

λον ή απόλυτα) με τη διατύπωση ότι «η πολιτική είναι τόσο μπερδεμένη που άνθρωποι σαν κι εμάς δεν μπορούν να την καταλάβουν». Το 2005, σε αντίθεση ενδεχομένως με ό,τι θα περίμενε κανείς με βάση τα παραπάνω στοιχεία, η συμφωνία με αυτή την αντίληψη έχει μειωθεί στο 58,5% για τις γυναίκες και στο 46,1% για τους άνδρες. Μάλιστα είναι σημαντικό ότι η διαφορά προέρχεται κυρίως από την απόλυτη συμφωνία, που έχει μειωθεί από 52,7% σε 32,3% στις γυναίκες και από 40,8% σε 25,4% στους άνδρες. Εν μέρει η μειωμένη διάδοση της άποψης ότι η πολιτική είναι ακατανόητη μπορεί να εξηγηθεί και από την αύξηση του μορφωτικού επιπέδου τα τελευταία χρόνια. Δεν παύει, ωστόσο, να είναι αξιοσημείωτο και επιδεχόμενο περαιτέρω διερεύνησης το γεγονός ότι οι ερωτώμενοι υποστηρίζουν πως κατανοούν περισσότερο την πολιτική διαδικασία και ταυτόχρονα ενδιαφέρονται λιγότερο γι' αυτή.

Το ίδιο «παράδοξο» παρατηρείται και στις απαντήσεις στο ερώτημα «γενικά, θα λέγατε ότι οι πολιτικές αποφάσεις επηρεάζουν τη ζωή σας;». Ενώ το 1988 το 55,5% των γυναικών και το 71,4% των ανδρών απαντούσε πως οι πολιτικές αποφάσεις επηρεάζουν πολύ ή αρκετά τη ζωή τους, για το 2005 τα ποσοστά αυξάνονται σε 76,5% και 82,2% αντίστοιχα. Παρατηρούμε τη σημαντική αύξηση που σημειώνεται ιδιαίτερα στις γυναίκες. Επιβεβαιώνεται συνεπώς η υπόθεση ότι οι αντιφάσεις που διαφαινόνται, τουλάχιστον από πρώτη άποψη, στη σύγκριση των απαντήσεων σε αυτές τις ερωτήσεις με την εικόνα που διαμορφώθηκε προηγουμένως υποδηλώνουν ότι έχουν συμβεί βαθιές αλλαγές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, αλλαγές που ξεπερνούν κατά πολύ το ζήτημα ύπαρξης «υψηλού» ή «χαμηλού» βαθμού πολιτικού ενδιαφέροντος.

II

Η επιλογή απάντησης που υποδηλώνει ένα επίπεδο πολιτικού ενδιαφέροντος αφήνει πολλά αναπάντητα ερωτήματα. Ζητήματα όπως το πώς αντιλαμβάνονται οι ερωτώμενοι την έννοια της πολιτικής, τι ακριβώς σημαίνει γι' αυτούς «πολύ» ή «λίγο» πολιτικό ενδιαφέρον και, το σημαντικότερο, για ποιους λόγους ενδιαφέρονται ή δεν ενδιαφέρονται, παραμένουν ασαφή και αδιευκρίνιστα. Πρόκειται για ερωτήματα που μας επιτρέπουν να διακρίνουμε καλύτερα την ουσία του ενδιαφέροντος για την πολιτική και έτσι αναδεικνύουν ποιοτικές διαφορές που δεν διακρίνονται από την κλειστή ερώτηση και είναι καθοριστικές για την κατανόηση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Αιτιολόγηση πολιτικού ενδιαφέροντος ή της έλλειψής του ανά φύλο (%)

	Γυναίκες		Άνδρες	
	1988	2005	1988	2005
1. Επιθυμία ενημέρωσης	18,1	6,6	13,8	7,7
2. Λόγοι δημοσίου συμφέροντος	11,4	3,1	13,1	4,4
3. Με αφορά προσωπικά	6,3	4,8	8,5	6,4
4. Κυριαρχία του πολιτικού	4,5	3,1	8,2	6,6
5. Αφορά όλους	3,8	5,5	6,9	9,9
6. Βελτίωση συνθηκών διαβίωσης	2,5	0,8	3,8	1,3
7. Λόγοι κομματικής ένταξης ή πολιτικοποίησης	2,3	0,6	3,5	1,7
8. Λόγοι προπαίδειας ή προϊστορίας	4,0	1,3	4,3	0,8
9. Λόγοι αρνητικής συγκυρίας	2,0	0,1	2,4	0,3
10. Δεν με αφορά/Δεν με αφορά τόσο ώστε	9,4	13,1	4,7	7,9
11. Έλλειψη χρόνου/άλλες ασχολίες	6,9	3,0	3,9	2,7
12. Απογοήτευση/αίσθηση ματαιότητας	4,0	18,9	6,8	15,2
13. Δυσπιστία απέναντι στους πολιτικούς	3,9	23,4	6,0	18,4
14. Έλλειψη πληροφόρησης/ανικανότητα παρακολούθησης	7,2	3,8	2,1	0,8
15. Απόρριψη της πολιτικής	3,4	5,4	5,1	5,7
16. Ταύτιση πολιτικής με τσακωμούς και κινδύνους	3,8	0,2	2,0	0,3
17. Ιδιότητα του πολίτη/επιθυμία συμμετοχής, άσκησης ελέγχου	–	1,9	–	4,5
18. Η πολιτική ως μια ενασχόληση όπως άλλες	–	1,4	–	2,5
19. Άλλο	2,4	0,4	2,2	0,3
- Δ.Γ/Δ.Α.	4,4	2,8	2,8	2,4
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100

Από την κωδικογράφηση των απαντήσεων του 1988 στο «γιατί» οι ερωτώμενοι/ες ενδιαφέρονται ή όχι για την πολιτική, είχαν αναδειχτεί δεκαέξι κατηγορίες, κάποιες με θετικές αποχρώσεις (1-7), κάποιες με αρνητικές (9-16) και κάποιες με θετικές και αρνητικές (8-9).²⁵ Η ερώτηση επαναδιατυπώ-

25. Αναλυτική παρουσίαση για το 1988 υπάρχει στο άρθρο της Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις», *ό.π.*, σ. 41-53. Οι πίνακες 2 και 3, όπως και όλη η λογική της κωδικογράφησης, βασίζεται σ' αυτό το άρθρο και τους αντίστοιχους πίνακες που παρουσιάστηκαν εκεί, με μόνη διαφορά την προσθήκη δύο νέων κατηγοριών.

ήθηκε στην έρευνα του 2005 και από τη νέα κωδικογράφηση²⁶ προκύπτουν δύο καινούριες κατηγορίες ενώ κάποιες από τις παλιές έχουν μειωθεί σε τόσο χαμηλά ποσοστά που, ουσιαστικά, έχουν πάψει να υφίστανται –για λόγους σύγκρισης, ωστόσο, παρουσιάζονται στους πίνακες και τον σχολιασμό. Επίσης είναι σημαντικό ότι δεν έχουν αλλάξει μόνο τα ποσοστά κάθε κατηγορίας αλλά, σε αρκετές περιπτώσεις, φαίνονται διαφορές αντιλήψεων ακόμα και στην ίδια κατηγορία από το 1988 στο 2005, και αυτές θα επισημανθούν όπου υπάρχει.

Η πιο μαζική κατηγορία απαντήσεων το 1988 ήταν η «επιθυμία ενημέρωσης», με ποσοστό 18,1% στις γυναίκες και 13,8% στους άνδρες. Σ' αυτή την κατηγορία, που περιλαμβάνει και άτομα με υψηλό ενδιαφέρον για την πολιτική, διαφαίνεται η πεποίθηση ότι η πολιτική τους ενδιαφέρει επειδή «θέλουν να ξέρουν τι γίνεται γύρω τους»,²⁷ πράγμα που όμως υποδηλώνει ταυτόχρονα πως αντιλαμβάνονται την πολιτική ως κάτι εξωτερικό από αυτούς, κάτι το οποίο τους ενδιαφέρει μεν αλλά ταυτόχρονα δεν μπορούν να το επηρεάσουν.²⁸ Η διάδοση αυτής της αντίληψης έχει περιοριστεί δραστικά το 2005, αφού το ποσοστό αυτής της κατηγορίας έπεσε σε 6,6% για τις γυναίκες και σε 7,7% για τους άνδρες. Επιπλέον, το 2005 συχνά εμπλέκονται έκδηλα και άλλες διαστάσεις στην επιθυμία ενημέρωσης, όπως είναι η ατομική διάσταση²⁹ και η αντίληψη περί της κυριαρχίας της πολιτικής στη ζωή,³⁰ ενώ σε άλλες περιπτώσεις οι ερωτώμενοι υποστηρίζουν ότι θέλουν να ενημερώνονται για να ξέρουν τι να ψηφίσουν.³¹ Αυτό σημαίνει ότι η αντίληψη της πολιτικής ως ένα θέμα στο οποίο τα άτομα δεν μπορούν να ασκήσουν επίδραση έχει περιοριστεί περισσότερο από ό,τι προδίδει το ποσοστό αυτής της

26. Την ομάδα κωδικογράφησης αποτέλεσαν οι Αν. Νικολάου, Ελ. Τσιδεμιάδου, Φ. Γεωργακόπουλος με τη βοήθεια της Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, που είχε κάνει την κωδικογράφηση το 1988. Όλα τα παραδείγματα απαντήσεων που ακολουθούν είναι από την έρευνα του 2005.

27. Όπως λέει νοικοκυρά 31 ετών που ενδιαφέρεται πολύ για την πολιτική.

28. «Με ενδιαφέρει να μαθαίνω τι συμβαίνει γύρω μου και τι αποφασίζουν οι πολιτικοί για μας», απαντά κτηνοτρόφος 38 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά.

29. Νοικοκυρά 61 ετών, που ενδιαφέρεται πολύ για την πολιτική, υποστηρίζει: «θέλω να ξέρω τι με συμφέρει και τι όχι», ενώ εργάτης 24 ετών, που ενδιαφέρεται λίγο, απαντά: «ενημερώνομαι κυρίως για τα οικονομικά θέματα που αφορούν την τσέπη μου».

30. «Πρέπει να είμαστε πάντα ενημερωμένοι, είναι το μέλλον μας», λέει συνταξιούχος 65 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά για την πολιτική.

31. Συνταξιούχος 79 ετών, που ενδιαφέρεται πολύ, παρατήρησε: «θέλω να ξέρω αν αυτό που υπόσχονται οι πολιτικοί το εφαρμόζουν και, αν όχι, να ξέρω πώς θα ενεργήσω στις επόμενες εκλογές», ενώ μαθήτρια 18 ετών εξηγεί ότι ενδιαφέρεται αρκετά «γιατί τώρα πρέπει να ψηφίσω και θέλω να γνωρίζω καλύτερα τις πολιτικές απόψεις».

κατηγορίας, που εμφανίζεται ήδη μειωμένο, καθώς μερίδα των ερωτώμενων που περιλαμβάνεται σ' αυτή την κατηγορία θέλει να ενημερώνεται για να μπορέσει να κάνει κάτι, ανεξάρτητα αν πρόκειται για ατομικό ή συλλογικό στόχο, ή έστω για την ψήφο.

Αναφέρθηκε η ατομική διάσταση: υπάρχουν αρκετοί ερωτώμενοι/ες που αιτιολογούν το πολιτικό ενδιαφέρον ως κάτι που τους αφορά προσωπικά. «Η πολιτική είναι αυτή που καθορίζει τις εξελίξεις στη ζωή μου», ισχυρίζεται συνταξιούχος 62 ετών που ενδιαφέρεται πολύ για την πολιτική. Αυτό το προσωπικό στοιχείο περιλαμβάνει συχνά και την οικογένεια,³² οι ερωτώμενοι δηλαδή αναφέρονται στο οικείο περιβάλλον τους και όχι μόνο τους εαυτούς τους ατομικά. Επίσης, σε αρκετές περιπτώσεις, συνδυάζεται με την εργασία και συνεπώς με τα οικονομικά τους.³³ Η τριπλή συσχέτιση πολιτική-δουλειά-οικογένεια που παρατηρείται σε αρκετές απαντήσεις είναι ένα στοιχείο που εντοπίστηκε το 1988 και φαίνεται πως διατηρείται και σήμερα.³⁴ Αυτό όμως που αλλάζει είναι πως η απήχηση αυτής της άποψης, όπως φαίνεται από τα ποσοστά των κατηγοριών που την εκφράζουν, είναι μειωμένη. Επιπλέον η κατηγορία απαντήσεων που αναφέρεται στη «βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης» και που το 1988 αναφέρονταν κυρίως σε ατομικές συνθήκες διαβίωσης, έχει μειωθεί σε τέτοιο ποσοστό που είναι αμφίβολο αν μπορεί πια να αποτελέσει ανεξάρτητη κατηγορία. Ακόμη όμως και οι λίγες απαντήσεις που εντάσσονται σ' αυτή την κατηγορία το 2005 δεν αναφέρονται πια σε ατομικές συνθήκες, αλλά αντίθετα έχουν συνήθως έντονη συλλογική διάσταση και αναφέρονται στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης συνολικά σε όλη την κοινωνία. Για παράδειγμα, γυναίκα 64 ετών, συνταξιούχος, λέει ότι ενδιαφέρεται πολύ για την πολιτική «γιατί υπάρχουν πολλά κοινωνικά προβλήματα, φτώχεια, κοινωνικές αδικίες κ.λπ.», ενώ άνδρας 21 ετών, υπάλληλος γραφείου, που ενδιαφέρεται αρκετά απαντάει πως «πρέπει να διεκδικήσουμε καλύ-

32. Ειδικά η αναφορά στα παιδιά και την αποκατάστασή τους είναι πολύ συχνή. Για παράδειγμα, λογιστής 37 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά για την πολιτική απαντάει: «ενδιαφερόμαι για το μέλλον των παιδιών μου». Το ίδιο παρατήρησε και η Μ. Παντελίδου-Μαλούτα για τις απαντήσεις του 1988. Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις», ό.π., σ. 43.

33. Ψαράς 42 ετών, που ενδιαφέρεται πολύ, εξηγεί ότι η πολιτική «επηρεάζει τη δουλειά μου και το βιοτικό μου επίπεδο».

34. Δεν είναι σπάνιο να αναφέρονται και τα τρία, ρητά ή έμμεσα, στην απάντηση του ίδιου ατόμου. Ενδεικτικά άνδρας 35 ετών, χαμηλόβαθμο στέλεχος επιχείρησης, ενδιαφέρεται αρκετά επειδή στην πολιτική «αποφασίζεται αν θα δουλέψω, τι θα πληρώσω, σε τι σχολείο θα πάει το παιδί μου».

τερες μέρες». Φαίνεται λοιπόν πως οι αντιλήψεις που βλέπουν την πολιτική από ατομική σκοπιά, ως κάτι που μπορεί να βελτιώσει ή να χειροτερέψει τη ζωή του ερωτώμενου και της οικογένειάς του, έχουν περιοριστεί.

Μια σημαντική κατηγορία απαντήσεων το 1988 ήταν εκείνες που φανέρωναν ότι το υψηλό ενδιαφέρον των ερωτώμενων οφείλονταν σε μάλλον τυχαίους ή συγκυριακούς λόγους. Υπάρχουν άτομα που αποδίδουν την ύπαρξη ή μη του ενδιαφέροντος σε συνήθεια ή παιδεία που πήραν απ' την οικογένεια τους³⁵ άλλοι υποστηρίζουν ότι δεν ενδιαφέρονται εξ αιτίας δυσμενών συγκυριών³⁶ και άλλοι αντιστρέφουν τη σχέση πολιτικού ενδιαφέροντος και πολιτικοποίησης, απαντώντας πως ενδιαφέρονται επειδή είναι πολιτικοποιημένοι³⁶ αντί η ενεργός συμμετοχή τους να είναι αποτέλεσμα του ενδιαφέροντος τους. Και οι τρεις κατηγορίες απαντήσεων έχουν μειωθεί σε ποσοστά μικρότερα της μονάδας το 2005, ενώ μάλιστα η κατηγορία της αρνητικής συγκυρίας έχει ουσιαστικά εξαφανιστεί. Παρόλα αυτά, εντοπίστηκε μια νέα κατηγορία με παρόμοιο σκεπτικό, αυτή που αντιμετωπίζει την πολιτική σαν μια ενασχόληση όπως οποιαδήποτε άλλη. «Πολλές φορές ασχολούμαι με την πολιτική για να περνάει η ώρα», απάντησε νοικοκυρά 38 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά ή, όπως το εκδήλωσε πιο εκφραστικά συνταξιούχος 85 ετών που ενδιαφέρεται πολύ, «σου δίνει κίνητρο για να ανοίξεις κουβέντα με τους φίλους στα καφενεία». Αυτή η ομάδα βρίσκεται στον αντίποδα άλλων αντιλήψεων που, με θετικό ή αρνητικό πρόσημο, ομολογούν την κυριαρχία της πολιτικής και τη σημασία της για την ελληνική κοινωνία. Εδώ, αντιθέτως, η πολιτική γίνεται μια διασκεδαστική ασχολία όπως άλλες, ένα απλό χόμπι.

Πολλοί είναι οι ερωτώμενοι/ες που αναγνώρισαν μεν τη σημασία της πολιτικής, αλλά δήλωσαν πως για διάφορους λόγους δεν ενδιαφέρονται οι ίδιοι. Μια τέτοια περίπτωση είναι η αντίληψη που βλέπει την πολιτική ως μια διαδικασία που αφορά άλλους, αλλά όχι τον ερωτώμενο. Υπάρχουν διάφοροι τρόποι να δικαιολογηθεί αυτή η αντίληψη, όπως η έλλειψη χρόνου,³⁷ η ανικανότητα παρακολούθησης,³⁸ το ότι δεν υπάρχει λόγος να ενδιαφέρει τον

35. «Έτσι έχω μάθει απ' την οικογένεια μου», λέει άνεργος 25 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά για την πολιτική.

36. Συνταξιούχος 80 ετών απαντά: «ασχολούμαι πολύ γιατί είμαι οργανωμένος σε ένα κόμμα».

37. Αγρότης 26 ετών απάντησε ότι ενδιαφέρεται λίγο «γιατί ασχολούμαι περισσότερο με τη δουλειά και την οικογένεια μου», ενώ καθαρίστρια 36 ετών «δεν έχει χρόνο να ασχοληθεί με την πολιτική» και άρα ενδιαφέρεται λίγο.

38. «Είναι δύσκολα τα θέματα, δεν μπορείς να βγάλεις άκρη», λέει νοικοκυρά 26 ετών που δεν ενδιαφέρεται καθόλου για την πολιτική.

ερωτώμενο.³⁹ Σε αυτές τις περιπτώσεις, και ιδίως μάλιστα όσον αφορά την ανικανότητα παρακολούθησης, το 1988 οι απαντήσεις συνοδεύονταν συχνά από αναφορές σε χαρακτηριστικά των ερωτώμενων στα οποία οφείλονταν η προσωπική τους αδυναμία. Η μεγάλη ηλικία και το γυναικείο φύλο αναφέρονταν πιο συχνά, ενώ άλλα τέτοια χαρακτηριστικά ήταν η έλλειψη γνώσης ανάγνωσης και γραφής, η ύπαρξη οικιακών ασχολιών και η ασθένεια. Αυτό άλλωστε είναι ενδεικτικό του γεγονότος ότι η πολιτική αγγίζει περισσότερες συγκεκριμένες ομάδες, κάτι που φάνηκε και νωρίτερα όταν αναλύθηκε η επίδραση παραμέτρων όπως η ηλικία και το φύλο στο πολιτικό ενδιαφέρον.

Όσοσο είναι αξιοσημείωτο ότι σήμερα μόνον η ηλικία⁴⁰ παρουσιάζεται συχνά ως χαρακτηριστικό αδυναμίας και μάλιστα όχι μόνο η μεγάλη ηλικία.⁴¹ Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι το φύλο ή το εκπαιδευτικό επίπεδο δεν σχετίζονται με την πολιτική συμμετοχή. Απλώς οι ερωτώμενοι δεν τα βλέπουν ως ανασταλτικό παράγοντα *per se*. Βεβαίως, αυτό δεν συνεπάγεται απαραίτητα ότι είναι έτσι: το ποσοστό των γυναικών, για παράδειγμα, που δίνουν απαντήσεις ενδεικτικές αυτής της νοοτροπίας είναι σχεδόν διπλάσιο από αυτό των ανδρών, κάτι που δεν μπορεί να είναι τυχαίο.⁴² Ένα ακόμη σημείο που έχει σημασία είναι ότι, το 2005, στις απαντήσεις που εντάσσονται στην κατηγορία αντίληψης ότι η πολιτική αφορά επιλεκτικά άλλους και όχι τον ερωτώμενο, σε μερικές περιπτώσεις υπάρχουν σχόλια που υποδηλώνουν την απόρριψη της πολιτικής και τη δυσπιστία απέναντι στους πολιτικούς, μια διάσταση που δεν υπήρχε το 1988 σε αυτές τις κατηγορίες απαντήσεων. Για παράδειγμα, νοικοκυρά 60 ετών απαντάει ότι δεν ενδιαφέρεται καθόλου αφού «δεν καταλαβαίνω ούτε την πολιτική ούτε τους πολιτικούς, τα κάνουν όλα στα μέτρα τους, όπως τους συμφέρει». Πιο κυνικά, μικροπωλήτρια 35 ετών υποστηρίζει ότι «έχω τα δικά μου προβλήματα και κανένας δε θα μου δώσει να φάω».

39. Αρκετοί και αρκετές απάντησαν κυνικά ότι «δεν τους ενδιαφέρει».

40. «Είμαι πολύ μεγάλος για να ασχολούμαι», λέει συνταξιούχος 76 ετών. Πιο δραματικά απαντάει συνταξιούχος αγρότισσα 79 ετών: «Είμαι μόνη, ταλαιπωρημένη, με σύνταξη ΟΓΑ. Τι να μου κάνει η πολιτική;»

41. Μαθητής 18 ετών δεν ενδιαφέρεται καθόλου αφού, όπως είπε, «είμαι πολύ μικρός, δεν τα πολυκαταλαβαίνω όλα αυτά». Σερβιτόρος 20 ετών υποστήριξε ότι «στην ηλικία μου δεν με ενδιαφέρει η πολιτική». Αυτές οι απαντήσεις είναι σχεδόν διασκεδαστικές όταν συγκρίνονται με απαντήσεις ηλικιωμένων που λένε ότι «αυτά είναι για τους νέους».

42. Μάλιστα, από τα στοιχεία της έρευνας φαίνεται πως οι γυναίκες γενικά υποστηρίζουν ότι βρίσκονται σε ίση θέση με τους άνδρες, ενώ ταυτόχρονα όλοι οι δείκτες της πολιτικής τους συμπεριφοράς δείχνουν το αντίθετο. Περισσότερα, στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα - Μ. Κακεπάκη, *Κείμενο εργασίας* 3, ό.π.

Οι απόψεις που εντοπίζουν το πολιτικό ενδιαφέρον στη συλλογική και δημόσια του διάσταση και έτσι συνθέτουν την «πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής, εντοπίζονται σε τέσσερις κατηγορίες απαντήσεων. Συγκεκριμένα πρόκειται για την αιτιολόγηση με αναφορά σε θέματα δημοσίου συμφέροντος,⁴³ για την «κυριαρχία του πολιτικού», δηλαδή ότι η πολιτική έχει καθοριστικό ρόλο στη ζωή και την κοινωνία,⁴⁴ για την άποψη ότι η πολιτική «μας αφορά όλους»⁴⁵ και, τέλος, την έμφαση στην ιδιότητα του πολίτη και την επιθυμία συμμετοχής. Πρέπει να σημειωθεί ότι η διάκριση μεταξύ αυτών των κατηγοριών δεν είναι απόλυτα σαφής, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις οι ερωτώμενοι αναφέρουν δύο ή και περισσότερες από αυτές τις διαστάσεις στην απάντησή τους. Αξίζει ωστόσο να σταθούμε περισσότερο στην τελευταία κατηγορία απαντήσεων, την «ιδιότητα του πολίτη», που είναι μια από τις δύο καινούριες που εντοπίστηκαν το 2005 και έχει σαφώς ενεργητική διάσταση, καθώς στις περισσότερες απαντήσεις δίνεται έμφαση στη συμμετοχή. «Πιστεύω πως είναι υπόθεση κάθε πολίτη», λέει ζαχαροπλάστρια 36 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά για την πολιτική. Αυτή η έννοια του πολίτη, και μάλιστα του «ενεργού» πολίτη, αναφέρεται από πολλούς ερωτώμενους/ες. Άνδρας 31 ετών, υπάλληλος γραφείου, εξηγεί ότι ενδιαφέρεται αρκετά επειδή «μου αρέσει να έχω άποψη και να είμαι ενεργός πολίτης και όχι να ηγαίνω όπου φυσάει ο άνεμος». Αλλά εκτός από την ιδιότητα του πολίτη, σ' αυτή την κατηγορία το πολιτικό ενδιαφέρον αιτιολογείται σε μερικές περιπτώσεις βάσει της άσκησης ελέγχου στους πολιτικούς. Όπως το θέτει γλαφυρά γεωπόνος 45 ετών που ενδιαφέρεται πολύ, «δεν πρέπει να αφήνουμε τους άλλους να κάνουνε κουμάντο για εμάς, πρέπει να συμμετέχουμε». Γενικά υπάρχουν κάποιες απαντήσεις όπου παρατηρείται πως, ακόμη και ανάμεσα στα άτομα με υψηλό πολιτικό ενδιαφέρον και αντιλήψεις μάλλον θετικές για την πολιτική, υπάρχουν έμμεσες αναφορές που προδίδουν δυοπιστία απέναντι στους πολιτικούς ως φυσικά πρόσωπα.

Η δυοπιστία απέναντι στους πολιτικούς γίνεται η πιο μαζική κατηγορία απαντήσεων το 2005, με το ποσοστό της να πολλαπλασιάζεται και να φτάνει στο 23,4% για τις γυναίκες και 18,4% για τους άνδρες, από 3,9% και 6% α-

43. «Αν δεν ενδιαφέρεσαι για την πολιτική είναι σα να μην ενδιαφέρεσαι για τον τόπο σου», υποστηρίζει γυναίκα 64 ετών, συνταξιούχος, που ενδιαφέρεται πολύ.

44. Τεχνίτης 57 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά για την πολιτική εξηγεί ότι «η πολιτική είναι μέσα στη ζωή, δεν γίνεται να μην ασχολείται κάποιος. Τα πάντα εξαρτώνται από αυτήν».

45. «Πρέπει να ενδιαφερόμαστε για τα κοινά γιατί μας αφορούν όλους», απαντάει αγρότης 39 ετών που ενδιαφέρεται πολύ για την πολιτική.

ντίστοιχα το 1988. Συχνά οι ερωτώμενοι εκφράζουν τη δυσπιστία τους με πολύ επιθετικό τρόπο και με μεγάλη δόση απδίας. «Οι πολιτικοί βοηθούν περισσότερο τους πλούσιους», λέει γυναίκα 38 ετών, υπάλληλος γραφείου, «αυτοί μου κάνουν τη ζωή δύσκολη, θέλουν να μου πάρουν το σπίτι μου και έχω τέσσερα παιδιά». Οδηγός οχήματος 63 ετών απαντάει πως «οι πολιτικοί μας κοροϊδεύουν, άλλα τάζουν και άλλα κάνουν. Μας θυμούνται μόνο στις εκλογές, όταν έχουν ανάγκη την ψήφο μας και, αφού εκλεγούν, μας ξεχνούν». Τέτοιες απαντήσεις μπορεί να ακούγονται στερεότυπες, είναι όμως ενδεικτικές της νοοτροπίας που επικρατεί σε σημαντική μερίδα των ερωτώμενων και της πλήρους έλλειψης εμπιστοσύνης στους πολιτικούς.

Βέβαια η δυσπιστία απέναντι στους πολιτικούς δεν είναι ο μόνος τρόπος με τον οποίο η πολιτική γίνεται αντιληπτή κατά αρνητικό τρόπο. Πολύ διαδεδομένη απάντηση είναι η απογοήτευση,⁴⁶ που είναι η δεύτερη μαζικότερη κατηγορία το 2005, ενώ υπάρχουν και αυτοί που απορρίπτουν συνολικά την πολιτική.⁴⁷ Μια άλλη σημαντική κατηγορία απαντήσεων το 1988 εξηγούσε την αδιαφορία για την πολιτική λόγω της ταύτισής της με τσακωμούς και κινδύνους, αυτή όμως η κατηγορία δεν υφίσταται σήμερα, αφού το ποσοστό της έχει σχεδόν μηδενιστεί.

Όσο όσο όλες οι κατηγορίες απαντήσεων που αντιμετωπίζουν αρνητικά την πολιτική έχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Το πρώτο είναι η ύπαρξη μιας συγκεκριμένης αντίληψης για την ίδια την πολιτική που την προσλαμβάνει ως κάτι εξωτερικό από τους πολίτες, και η οποία έχει ως στόχο να τους λύνει τα προβλήματα χωρίς να χρειαστεί οι ίδιοι να δράσουν. Αφού δεν λύνει τα ατομικά τους προβλήματα, τότε δεν ενδιαφέρονται.⁴⁸ Δηλαδή, όπως παρατηρήθηκε και σε άλλες κατηγορίες απαντήσεων, μια σημαντική μερίδα ατόμων βλέπει πως η συμμετοχή τους δεν θα έχει καμιά επίδραση στην πολιτική, ενώ ταυτόχρονα την αντιμετωπίζει περισσότερο σαν εργαλείο για την επίλυση ατομικών προβλημάτων. Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ότι η δυ-

46. Γυναίκα 43 ετών, υπάλληλος γραφείου, δεν ενδιαφέρεται καθόλου, αφού από την πολιτική «δεν βγαίνει τίποτα». «Έχω απογοητευτεί, κανένας μέχρι σήμερα δεν ενδιαφέρθηκε για τον φτωχό λαό», λέει άνεργη 60 ετών.

47. Νοικοκυρά 40 ετών προφανώς θεωρεί την πολιτική γελοία, αφού απαντάει ότι «ασχολούμαι με σοβαρότερα πράγματα». Καθηγήτρια 29 ετών υποστηρίζει ότι «δεν υπάρχει αλήθεια στην πολιτική».

48. Νοικοκυρά 32 ετών ενδιαφέρεται λίγο αφού, όπως λέει, «δεν χάνω το χρόνο μου για να ασχοληθώ με αυτούς που δεν ασχολούνται μαζί μου». Οδηγός οχήματος 51 ετών δεν ενδιαφέρεται καθόλου για την πολιτική γιατί, όπως λέει, «έχω απογοητευτεί από τα αποτελέσματά της στη ζωή μου».

οπιστία απέναντι στους πολιτικούς διατρέχει τις περισσότερες αρνητικές απαντήσεις, ακόμα και αν εμφανίζεται ως δευτερεύον στοιχείο της απάντησης. Η πολιτική απορρίπτεται επειδή απορρίπτονται *οι πολιτικοί*⁴⁹ υπάρχει απογοήτευση επειδή *οι πολιτικοί* προκαλούν απογοήτευση.⁵⁰ Μάλιστα αυτή η απόρριψη των πολιτικών σε κάποιες περιπτώσεις εκφράζεται ειδικότερα ως απόρριψη των κομμάτων, ιδιαίτερα μάλιστα των «μεγάλων» κομμάτων.⁵¹ Έτσι η απογοήτευση από τους πολιτικούς και τα κόμματα αναδεικνύεται ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό της αρνητικής πρόσληψης της πολιτικής. Ωστόσο αξίζει να παρατηρηθεί ότι, αντίθετα με την αρνητική στάση απέναντι στην πολιτική επειδή δεν λύνει τα ατομικά προβλήματα, αρκετές από αυτές τις απαντήσεις υποδηλώνουν ένα «πολιτικό» σκεπτικό. Οι ερωτώμενοι έχουν άποψη για το πώς θα έπρεπε να είναι τα κόμματα και η πολιτική, αλλά δεν τους αρέσει τι γίνεται και γι' αυτό έχουν πάψει να ασχολούνται.⁵² Ένα τελευταίο ενδιαφέρον σημείο, αν και μικρότερης σημασίας λόγω της περιορισμένης του έκτασης, είναι πως κάποιοι δικαιολογούν την έλλειψη ενδιαφέροντος με την πεποίθηση ότι δεν μπορεί να αλλάξει τίποτα στην Ελλάδα, αφού όλα καθορίζονται από την Ευρωπαϊκή Ένωση.⁵³ Όπως η απογοήτευση από την πολιτική έχει αποκτήσει συγκεκριμένο πρόσωπο (τα πρόσωπα των πολιτικών), έτσι και η αίσθηση ματαιότητας έχει πλέον αποκτήσει συγκεκριμένη πηγή.

49. Γυναίκα 75 ετών, συνταξιούχος, απορρίπτει την πολιτική αφού τη βλέπει ως «συμφέροντα μεγαλοκαρχηριών που βάζουν νόμους στα χέρια τους».

50. «Απογοητεύτηκα με τους πολιτικούς, κοιτάζουν τον εαυτό τους», είπε οικοδόμος 27 ετών.

51. «Έχω απογοητευτεί από την στάση και των δύο κομμάτων, άλλα λένε και άλλα κάνουν με αποτέλεσμα ο κόσμος να έχει απαξιώσει και τους πολιτικούς και την πολιτική», απάντησε νοικοκυρά 54 ετών, ενώ φοιτήτης 25 ετών λέει «με έχει απογοητεύσει η επικράτηση του δικομματισμού, η εφαρμογή της ίδιας παθητικής γραμμής, η έλλειψη ουσιαστικής αντιπλίτευσης». Πάντως αν και η απόρριψη του δικομματισμού εκφράζεται συχνά, είτε ρητά είτε έμμεσα, ούτε τα άλλα κόμματα μένουν στο απυρόβλητο.

52. Στις περισσότερες απαντήσεις ένα τέτοιο πολιτικό σκεπτικό δεν φαίνεται άμεσα, ιδίως αφού πολλοί τείνουν να απαντούν με στερεότυπα του τύπου «όλοι είναι ίδιοι», έτσι που δεν είναι εύκολο να φανεί σε ποιο σκεπτικό στηρίζονται. Υπάρχουν όμως απαντήσεις όπου το πολιτικό σκεπτικό είναι ξεκάθαρο: για παράδειγμα, σερβιτόρος 26 ετών απαντάει ότι «ο τρόπος που λειτουργεί η πολιτική δεν με εκφράζει, ο ρόλος των κομμάτων είναι μόνο πελαταιακός».

53. «Όλα είναι προδιαγεγραμμένα από την Ευρωπαϊκή Ένωση, οπότε δεν υπάρχει λόγος ασχολίας», λέει συνταξιούχος 76 ετών που ενδιαφέρεται λίγο.

III

Όπως έγινε και με τα στοιχεία του 1988, όλες αυτές οι κατηγορίες αιτιολόγησης του πολιτικού ενδιαφέροντος μπορούν να συνοψιστούν σε έξι μεγάλες κατηγορίες αντιλήψεων για την πολιτική. Οι κατηγορίες αντιλήψεων σχηματίστηκαν με την απλή άθροιση των κατηγοριών απαντήσεων που υποδήλωναν συγγενείς αντιλήψεις, και ακολουθήθηκε η κατάταξη που έκανε η Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα το 1988.⁵⁴ Παρότι πρόκειται για συμβατική κατηγοριοποίηση και επιβάλλει κάποια επιφύλαξη, καθώς όπως φάνηκε παραπάνω η ίδια αντίληψη μπορεί να εκφράζεται σε ριζικά διαφορετικές κατηγορίες, αυτός ο πίνακας μπορεί να δώσει μια γενική εικόνα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και των κύριων αλλαγών που συντελέστηκαν τα τελευταία είκοσι χρόνια.

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 3, η «πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής έχει μειωθεί λίγο έως ελάχιστα, κάτι που δεν ήταν αναμενόμενο δεδομένης της σημαντικής μείωσης του ενδιαφέροντος για την πολιτική. Αντίθετα έχουν μειωθεί πολύ τα ποσοστά όλων των υπόλοιπων αντιλήψεων που συνδέονται με δήλωση υψηλού πολιτικού ενδιαφέροντος: η αντίληψη της πολιτικής ως θέαμα, ως μέσο επίλυσης ατομικών προβλημάτων και ως συγκυριακό αντικείμενο ενδιαφέροντος, συγκεντρώνουν περίπου το μισό του ποσοστού που είχαν το 1988. Κυρίως από αυτές προκύπτει η σημαντικότερη αύξηση του ποσοστού της πρόσληψης της πολιτικής στις αρνητικές της συνδηλώσεις, που είναι με διαφορά η πιο διαδεδομένη κατηγορία αντιλήψεων σήμερα, και τα ποσοστά της οποίας υπερδιπλασιάστηκαν στους άνδρες και υπερτριπλασιάστηκαν στις γυναίκες. Τέλος, η αντίληψη ότι η πολιτική αφορά επιλεκτικά ορισμένους και όχι τον ερωτώμενο έχει μείνει περίπου στα ίδια επίπεδα.

54. Συγκεκριμένα η κατηγορία Α του Πίνακα 3 («πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής) περιλαμβάνει τις κατηγορίες 2, 4 και 5 του Πίνακα 2, η κατηγορία Β (η πολιτική ως θέαμα) την κατηγορία 1 του Πίνακα 2, η κατηγορία Γ (η πολιτική ως μέσο επίλυσης ατομικών προβλημάτων) τις κατηγορίες 3 και 6 του Πίνακα 2, η κατηγορία Δ (η πολιτική ως συγκυριακό αντικείμενο ενδιαφέροντος) τις κατηγορίες 7, 8 και 9 του Πίνακα 2, η κατηγορία Ε (η πολιτική ως διαδικασία που αφορά επιλεκτικά ορισμένους) τις κατηγορίες 10, 11 και 14 του Πίνακα 2, και η κατηγορία ΣΤ (η πολιτική στις αρνητικές της συνδηλώσεις) τις κατηγορίες 12, 13, 15 και 16 του Πίνακα 2. Όσον αφορά τις δύο νέες κατηγορίες απαντήσεων του Πίνακα 2, η 17 (ιδιότητα του πολίτη) εντάσσεται στην κατηγορία Α («πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής) του Πίνακα 3, ενώ η 18 (η πολιτική ως μια ενασχόληση όπως άλλες) στην κατηγορία Δ (η πολιτική ως συγκυριακό αντικείμενο ενδιαφέροντος). Αναλυτικά βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: όψεις και προσεγγίσεις», *ό.π.*, σ. 47-51.

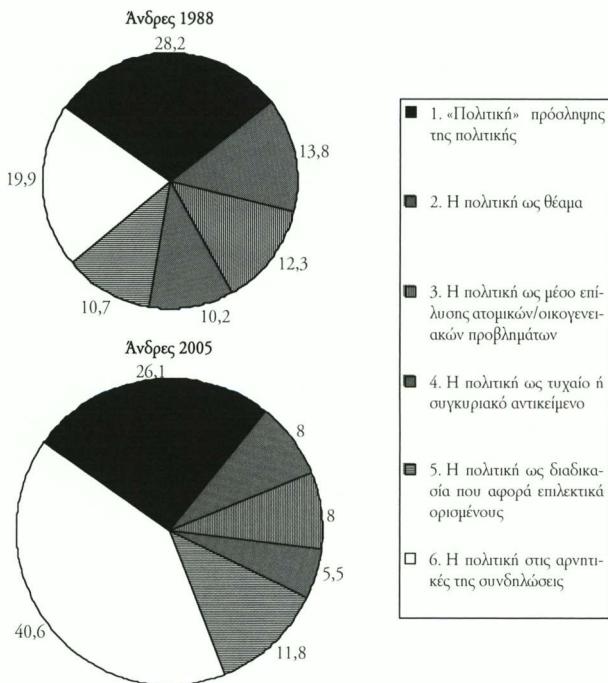
ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κατηγορίες αντιλήψεων για την πολιτική (%)

	Γυναίκες		Άνδρες	
	1988	2005	1988	2005
A. «Πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής: συλλογική διάσταση, θέματα δημοσίου συμφέροντος, κυριαρχία της επίδρασης της σε όλους τους τομείς της ζωής	19,7	14,0	28,2	26,1
B. Η πολιτική ως θέαμα	18,1	6,8	13,8	8,0
Γ. Η πολιτική ως μέσο επίλυσης ατομικών/οικογενειακών προβλημάτων	8,8	5,8	12,3	8,0
Δ. Η πολιτική ως τυχαίο ή συγκυριακό αντικείμενο ενδιαφέροντος	8,3	3,5	10,2	5,5
E. Η πολιτική ως διαδικασία που αφορά επιλεκτικά ορισμένους (και όχι τον ερωτώμενο/η)	23,5	20,6	10,7	11,8
ΣΤ. Η πολιτική στις αρνητικές της συνδηλώσεις	15,1	49,3	19,9	40,6
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0

Η σημαντικότερη παρατήρηση που προκύπτει από αυτά τα στοιχεία είναι πως, παρότι το πολιτικό ενδιαφέρον έχει μειωθεί, τα άτομα που δηλώνουν υψηλό ενδιαφέρον για την πολιτική σήμερα το κάνουν με βαθύτερα πολιτικό σκεπτικό απ' ό,τι το 1988. Τα άτομα που αντιμετωπίζουν την πολιτική με μη πολιτικά κριτήρια έχουν μειωθεί σημαντικά. Το 1988, σύμφωνα με την ανάλυση που έκανε η Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, φαινόταν ότι το υψηλό ποσοστό δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος είχε συχνά μη πολιτικά κίνητρα, όπως την επιδίωξη ατομικού κέρδους μέσω πελατειακών σχέσεων, ή συγκυριακό χαρακτήρα. Σήμερα δεν ισχύει αυτό. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι πολιτικά κίνητρα αναφέρονται και σε άλλες κατηγορίες αντιλήψεων πέρα από την πρώτη, αυτή η παρατήρηση γίνεται ακόμα πιο ισχυρή. Υπενθυμίζεται ότι στην «επιθυμία ενημέρωσης», που αποτελεί την κατηγορία αντιλήψεων της «πολιτικής ως θεάματος», το 2005 υπήρχαν κάποιες απαντήσεις που εκδήλωναν την πεποίθηση ότι η πολιτική έχει καθοριστική σημασία και αναγνώριζαν την κυριαρχία της, ενώ σε άλλες αναφερόταν η ανάγκη να υπάρχει γνώση ώστε οι ερωτώμενοι να ξέρουν τι να ψηφίσουν. Δηλαδή οι απαντήσεις αυτής της κατηγορίας δεν υποδηλώνουν τόσο παθητικές στάσεις όσο το 1988. Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η κατηγορία απαντήσεων περί «βελτίωσης συνθηκών διαβίωσης», που στις κατηγορίες αντιλήψεων περιλαμβάνεται

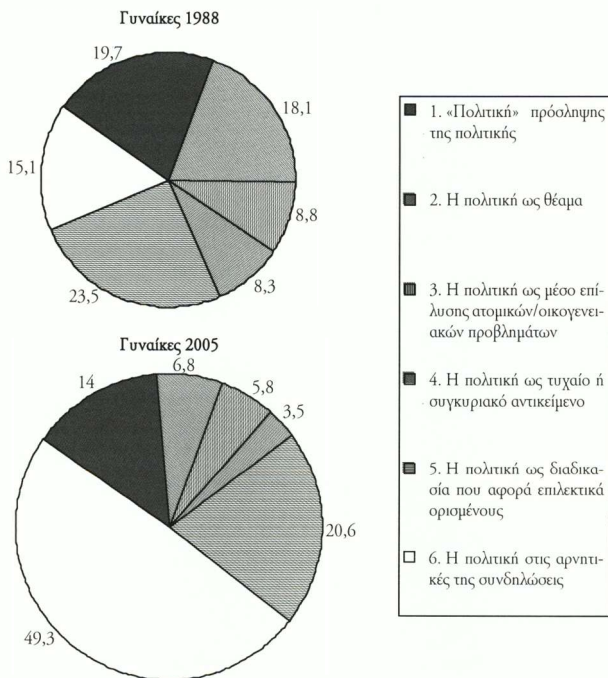
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

στην «πολιτική ως μέσο επίλυσης ατομικών προβλημάτων», έχει έντονο συλλογικό χαρακτήρα το 2005, αντίθετα με το 1988, και έτσι ίσως θα ήταν καλύτερα να καταταχθεί στην «πολιτική» πρόοκληση της πολιτικής για το 2005. Κατά συνέπεια, η κατηγορία αντιλήψεων με το μεγαλύτερο βαθμό πολιτικότητας είναι πιο διαδεδομένη απ' ό,τι προδίδει το ποσοστό που παρουσιάζεται στον πίνακα, και στην πράξη μάλλον δεν έχει μειωθεί καθόλου από το 1988.

Βεβαίως, όπως ήδη σημειώθηκε, η αρνητική πρόοκληση της πολιτικής έχει

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6

γίνει η κυρίαρχη αντίληψη. Αλλά και αυτή δεν έχει ακριβώς τον ίδιο χαρακτήρα με το 1988. Η αύξηση προέρχεται αποκλειστικά από τη δυσπιστία απέναντι στους πολιτικούς και την απογοήτευση (που όμως, όπως είδαμε, είναι σε μεγάλο βαθμό απογοήτευση από τους πολιτικούς), ενώ η απόρριψη της πολιτικής έχει μείνει περίπου στα ίδια επίπεδα και σχεδόν κανείς πια δεν την αντιλαμβάνεται αρνητικά λόγω τσακωμών και κινδύνων. Κατά συνέπεια, αυτή η εντυπωσιακή αύξηση της αρνητικής πρόσληψης δεν σημαίνει παρά

αύξηση της απογοήτευσης από τους πολιτικούς και τα κόμματα. Πιθανώς να είναι οι ίδιοι άνθρωποι που το 1988 ενδιαφέρονταν για την πολιτική επειδή ήλπιζαν σε ατομικά κέρδη και με ατομικούς τρόπους και σήμερα έχουν απογοητευτεί επειδή βλέπουν ότι δεν μπορούν να τα πετύχουν μέσω της πολιτικής οπότε δεν ασχολούνται. Και άλλωστε η αντίληψη ότι η πολιτική υπάρχει για να λύνει ατομικά προβλήματα και με ατομικό τρόπο είναι υπαρκτή σε σημαντικό μέρος των αρνητικών απαντήσεων, όπως αναφέρθηκε ήδη. Αλλά αυτό είναι μόνο μια υπόθεση.

Πάντως είναι ενδιαφέρον ότι οι γυναίκες εξακολουθούν να υστερούν στην «πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής έτσι όπως μετρείται από αυτή την ερώτηση. Το ποσοστό τους είναι σχεδόν το μισό από αυτό των ανδρών, και συγκεκριμένα 14% έναντι 26,1%, ενώ η διαφορά τους έχει αυξηθεί από 8,5 ποσοστιαίες μονάδες το 1988 (ήταν 19,7% έναντι 28,2% αντίστοιχα) σε 12,1 μονάδες το 2005. Ακόμη αξίζει να παρατηρηθεί ότι σε αυτή την κατηγορία αντιλήψεων ανήκουν περισσότερο άτομα μέσης ηλικίας 45-59, κάτι που, ανάμεσα σε άλλα, είναι σύμφωνο με την παρατήρηση για την επίδραση της ηλικίας.

Αντίθετα, οι γυναίκες απαντούν μαζικότερα με τρόπους που εκφράζουν αρνητικές αντιλήψεις για την πολιτική. Το ποσοστό των γυναικών που βλέπει την πολιτική ως διαδικασία που αφορά επιλεκτικά άλλους είναι σχεδόν διπλάσιο από αυτό των αντίστοιχων ανδρών (20,6% έναντι 11,8%), παρόλο που, όπως είδαμε, το φύλο σπάνια αναφέρεται ως η αιτία έλλειψης συνάφειας με την πολιτική. Επίσης είναι περισσότερες οι γυναίκες που αντιμετωπίζουν την πολιτική στις αρνητικές της συνδηλώσεις, με ποσοστό 49,3% έναντι 40,6% των ανδρών, κάτι που είναι αξιοσημείωτο δεδομένου ότι το 1988 οι άνδρες ήταν αυτοί που υπερείχαν ελαφρώς σ' αυτή την κατηγορία αντιλήψεων. Έτσι προκύπτει μια ενδιαφέρουσα αντίφαση όσον αφορά τη θέση των γυναικών στη σύγχρονη Ελλάδα. Μπορεί όταν ερωτώνται αν νιώθουν την θέση τους ικανοποιητική σε σχέση με αυτή των ανδρών να απαντάνε μαζικά «ναι», αντίθετα με την έρευνα του 1988 οπότε επικρατούσε το «όχι», αλλά ο τρόπος που βλέπουν την πολιτική, τουλάχιστον έτσι όπως φαίνεται από τις συγκεκριμένες ερωτήσεις, δείχνει ότι βρίσκονται πολιτικά πιο αποστασιοποιημένες απ' ό,τι ήταν 20 χρόνια πριν, και αυτό μάλιστα παρά το γεγονός ότι δεν βλέπουν το φύλο τους ως ανασταλτικό παράγοντα στην πολιτική συμμετοχή τους.

IV

Όλα τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν παραπάνω αποδεικνύουν ότι δεν έχει απλώς μειωθεί το πολιτικό ενδιαφέρον στην Ελλάδα. Το νέο υπό διαμόρφωση στερεότυπο του «απολίτικού» Έλληνα είναι παραπλανητικό και δεν φαίνεται να στέκει, παρά τα υψηλά ποσοστά χαμηλού ενδιαφέροντος για την πολιτική και παρά τις αρνητικές συνδηλώσεις που χαρακτηρίζουν την πρόσληψή της. Παρατηρούνται μάλλον ευρύτερες μεταβολές που επιτρέπουν την υπόθεση ότι έχει αλλάξει ριζικά η ελληνική πολιτική κουλτούρα, κατά τέτοιο τρόπο μάλιστα που, εάν συγκριθεί με εκείνη της δεκαετίας του 1980, είναι σα να βλέπουμε δύο διαφορετικούς κόσμους. Με βάση την παραπάνω ανάλυση, τα κύρια χαρακτηριστικά της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και οι βασικές της αλλαγές μπορούν να συνοψιστούν στα εξής σημεία:

Πολιτικό ενδιαφέρον λιγότερο επιφανειακό, περισσότερο ουσιαστικό. Μπορεί αυτοί και αυτές που δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική να είναι λιγότεροι, όμως αυτοί οι συγκριτικά λίγοι έχουν πιο βαθύ «πολιτικό» σκεπτικό. Βλέπουν την πολιτική στη συλλογική της διάσταση και δεν έχουν ως κίνητρο ελπίδες για ατομικά οφέλη τα οποία θα επιτευχθούν με ατομικές διόδους εξυπηρέτησης. Πρόκειται κυρίως για έντονα πολιτικοποιημένα άτομα, τα οποία αντιλαμβάνονται την πολιτική ως καθοριστική για την ελληνική κοινωνία και τη ζωή όλων και προσλαμβάνουν την πολιτική συμμετοχή ως υποχρέωση κάθε πολίτη. Σύμφωνα με τα στοιχεία μας, αυτή η κατηγορία «ενεργών» πολιτών αφορά σχεδόν το ένα τέταρτο του πληθυσμού και αποτελείται περισσότερο από άνδρες και άτομα μέσης ηλικίας.

Περιορισμός των παθητικών στάσεων και των πελατειακών σχέσεων. Ταυτόχρονα έχει περιοριστεί δραστικά ο αριθμός των ατόμων που εκδηλώνουν ένα φαινομενικό ενδιαφέρον, αλλά αντιμετωπίζουν την πολιτική από ατομοκεντρική σκοπιά ή παραμένουν παθητικοί απέναντι της. Τη δεκαετία του 1980 ήταν πολλοί αυτοί που δήλωναν ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική, αλλά για λόγους όπως «να βολέψουν το παιδί», δηλαδή με σημείο αναφοράς τελικά ένα σύστημα πελατειακών σχέσεων. Άλλοι πάλι δήλωναν ότι παρακολουθούσαν (με δέος) την πολιτική διαδικασία, νιώθοντας όμως ανίκανοι να δράσουν οι ίδιοι. Επρόκειτο για μια πολύ σημαντική μερίδα που κυμαίνονταν περίπου στο ένα τρίτο του πληθυσμού. Σήμερα αυτές οι αντιλήψεις δεν αφορούν παρά μια μικρή μερίδα η οποία, μάλιστα, συχνά δεν κάνει έτσι κι αλλιώς τον κόπο να ενδιαφερθεί για την πολιτική. Τα άτομα που αντιμετωπί-

ζουν παθητικά την πολιτική κάνουν αυτό που θα περίμενε κανείς: δεν ασχολούνται καθόλου. Όσο για εκείνους που ήλπιζαν σε ατομικά οφέλη, με τη μορφή ατομικής ή οικογενειακής «τακτοποίησης» μέσω πελατειακών δικτύων, βλέπουν ενδεχομένως ότι οι ελπίδες τους είναι μάταιες και παραιτούνται. Κάτι που, εκτός των άλλων, υποδηλώνει ότι οι πελατειακές σχέσεις, για πολλούς και διαφορετικούς λόγους που δεν μπορεί να είναι άσχετοι και με την οικονομική συγκυρία, έχουν αρχίσει να καταρρέουν.⁵⁵

Απόρριψη της πολιτικής και των εκπροσώπων της όπως έχει σήμερα. Το κύριο χαρακτηριστικό της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, όπως προκύπτει από τα στοιχεία της συγκεκριμένης έρευνας, είναι η απογοήτευση από τους πολιτικούς και τα κόμματα, καθώς και η απόρριψή τους. Περίπου οι μισοί ερωτώμενοι εξέφρασαν τέτοιες αντιλήψεις, και μάλιστα όχι μόνο άτομα αδιάφορα ως προς την πολιτική, αλλά και κάποια που ενδιαφέρονται και αντιμετωπίζουν τους πολιτικούς με επιφύλαξη, προσπαθώντας να τους «ελέγξουν». Αλλά δεν απορρίπτονται γενικά οι πολιτικοί, πόσο μάλλον η πολιτική. Αυτό που απορρίπτεται είναι η πολιτική έτσι όπως είναι σήμερα στην Ελλάδα και όπως τη γνωρίζουμε. Αν δεν ήταν έτσι τα πράγματα, υπονοούν πολλοί, αν δεν μας απείχε τόσο *αυτή* η πολιτική και *αυτά* τα κόμματα, τότε είναι πολύ πιθανό να μας ενδιέφερε.

Συνοψίζοντας λοιπόν παρατηρείται ότι η πλειονότητα του ελληνικού πληθυσμού δεν ενδιαφέρεται για την πολιτική κυρίως λόγω της απογοήτευσης που της προξενούν οι πολιτικοί, και όχι επειδή είναι γενικά αδιάφορη. Κατά συνέπεια, υπό διαφορετικές πολιτικές συνθήκες, αυτή η τάση αδιαφορίας είναι δυνατό να αλλάξει ή ακόμη και να οδηγήσει σε εντελώς απρόβλεπτες εξελίξεις. Ταυτόχρονα όμως υπάρχει και μια σημαντική μειονότητα που φαίνεται να είναι δραστήρια και αντιμετωπίζει την πολιτική στη συλλογική της διάσταση⁵⁶ οι παθητικές και οι ατομοκεντρικές αντιλήψεις έχουν περιοριστεί δραστικά. Επιπλέον, ας υπενθυμιστεί πως μερικά άτομα που ενδιαφέρονται πολύ για την πολιτική εκδηλώνουν έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στους πολιτικούς και την αντίληψη πως πρέπει να τους «ελέγξουν» μέσω της συμμετοχής τους, ενώ ταυτόχρονα άλλοι που δηλώνουν αδιάφοροι για την πο-

55. Για τη διαφανιόμενη κατάρρευση των πελατειακών σχέσεων, η ανάλυση του Νικηφόρου Διαμαντούρου σχετικά με τη σύγκρουση μεταξύ «μεταρρυθμιστικής» [reformist] και «παρωχημένης» [underdog] κουλτούρας προσφέρει ενδιαφέρον θεωρητικό πλαίσιο, καθώς το δίκτυο πελατειακών σχέσεων αποτελεί ουσιαστικό κομμάτι της δεύτερης. Βλ. Ν. Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός διαισμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.

λιτική το κάνουν με «πολιτικό» σκεπτικό που υποδηλώνει μια δυναμικά ενεργή στάση. Δηλαδή, έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός πως τόσο η ενεργή στάση απέναντι στην πολιτική, όσο και η απογοήτευση από τους πολιτικούς ως φυσικά πρόσωπα διατρέχει σε σημαντικό βαθμό το σύνολο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, ανεξάρτητα από τον βαθμό ενδιαφέροντος για την πολιτική.

Σε κάθε περίπτωση, η ελληνική πολιτική κουλτούρα και οποιαδήποτε κουλτούρα δεν είναι παγιωμένη. Αντίθετα, βρίσκεται υπό συνεχή διαμόρφωση και εξέλιξη, αλλάζει συνεχώς υπό την επίδραση της ιστορικής συγκυρίας, και η έρευνα πρέπει να είναι σε θέση να εντοπίζει αυτές τις αλλαγές και τη σημασία τους.

Μόλις κυκλοφόρησε

Kenneth Frampton

Τετάρτη έκδοση
αναθεωρημένη
και συμπληρωμένη

Μοντέρνα Αρχιτεκτονική
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ

ΘΕΜΕΛΙΟ

KENNETH FRAMPTON

**ΜΟΝΤΕΡΝΑ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ**

*Τέταρτη έκδοση
αναθεωρημένη και συμπληρωμένη*

ISBN 960-310-071-4
Σελίδες 378 ~ 417 εικόνες
Τιμή: 40 Ευρώ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 36 02 646, FAX 210 36 12 092
ΘΕΜΕΛΙΟ <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr